

TIJORAT BANKLARINING MOLIYAVIY FAOLIYATI VA UNING IQTISODIYOTDAGI O'RNI

Ilmiy rahbar: Razzaqov Iqboljon Tursunovich
Andijon davlat texnika instituti
Buxgalteriya hisobi kafedrası assistenti ,
Yusupov Sunnatillo Sherzodbek o'g'li
Andijon davlat texnika instituti
“Bank ishi va audit” yo‘nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tijorat banklarining moliyaviy faoliyati va uning mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni tahlil qilinadi. Maqolada banklarning asosiy funksiyalari, jumladan mablag'larni jamg'arish, kreditlash va investitsiya faoliyati orqali iqtisodiyotdagi muhim rolga urg'u berilgan. Shuningdek, maqolada banklarning korxon va xususiy sektor rivojlanishidagi hissasi, moliyaviy barqarorlikni ta'minlashdagi roli, hamda iqtisodiy o'sish va ish bilan ta'minlashga qo'shayotgan ta'siri ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: tijorat banki, moliyaviy faoliyat, kreditlash, investitsiya, iqtisodiy o'sish, moliyaviy barqarorlik, iqtisodiyot, bank faoliyati

Kirish.

Tijorat banklari bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida pul-kredit tizimining markaziy elementiga aylanib, milliy iqtisodiyotning moliyaviy infrastrukturasi sifatida muhim funktsiya bajaradi. Ular jismoniy va yuridik shaxslardan jamg'arilgan mablag'larni (omonatlarni) qabul qilib, real sektor korxonalariga kreditlar ko'rinishida qayta taqsimlaydi, to'lovlarni amalga oshiradi va investitsiyalarni moliyalashtiradi. Bu vositachilik iqtisodiyotdagi resurslarni samarali yo'naltirish, o'sish sur'atlarini yaxshilash va barqarorlikni mustahkamlashning muhim mexanizmidir. Tijorat banklari iqtisodiyotda nafaqat pul aylanishi jarayonini qo'llab-quvvatlaydi, balki bu

orqali yangi ish o‘rinlarini yaratish, ishlab chiqarishlarni kengaytirish va investitsion faollikni kuchaytirishga hissa qo‘shadi.

O‘zbekiston bank tizimi ikki darajali bo‘lib, unda Markaziy bank asosiy tartibga soluvchi va nazorat organi sifatida faoliyat yuritadi, tijorat banklari esa moliyaviy operatsiyalarni amaliyotda amalga oshiruvchi institutlardir. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni [1], ro‘yxatga olingan O‘RQ-580-son bilan 2019-yil 5-noyabrda kuchga kirgan normativ hujjat bo‘lib, tijorat banklarining huquqiy maqomi, ularning moliyaviy operatsiyalari, litsenziyalash, kapital talablari va moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash mexanizmlari qonun darajasida aniq belgilangan. Shu qonunda “bank” bilan bog‘liq asosiy tushunchalar aniqlanadi va tijorat banklarining faoliyat doirasi, shuningdek amalga oshirishi mumkin bo‘lgan moliyaviy operatsiyalar ro‘yxati qonun mezonida tartibga solinadi, bu esa ularning iqtisodiyotdagi o‘rnini huquqiy nuqtai nazardan mustahkamlaydi.

Tijorat banklari iqtisodiyotda asosiy funktsiya mablag‘larni omonatlar orqali jalb qilish va ularni kreditlar shaklida qayta taqsimlash bo‘yicha faoliyat yuritadi. Omonat mablag‘lari mijozning bank oldidagi qaytarilishi shart bo‘lgan pul mablag‘lari bo‘lib, tijorat banklari faqat shu turdagi faqat moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishga haqli, bu esa ularning pul bozoridagi rolini kuchaytiradi. Bank mijozlardan olgan depozitlarni ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohaslariga yo‘naltiradi, shu bilan birga umumiy iqtisodiy barqarorlikni saqlash, korxonalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va ichki bozorni kengaytirishga xizmat qiladi.

Tijorat banklarining iqtisodiyotdagi roli faqat kredit berish bilan chegaralanmaydi, ular to‘lov tizimlarini takomillashtirish, xalqaro moliyaviy bozorlar bilan integratsiya, investitsiyalarni jalb etish va valyuta operatsiyalarini amalga oshirish orqali ham iqtisodiy jarayonlarga bevosita hissa qo‘shadi. Shu maqsadda O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqidagi qonuni [2], ro‘yxatga olingan O‘RQ-582-son bilan 2019-yil 11-noyabrda

kuchga kirib, markaziy bankning pul-kredit siyosatini belgilash, tijorat banklarini tartibga solish va moliyaviy barqarorlikni nazorat qilish funksiyalarini huquqiy asosda mustahkamlagan. Bu qonun tijorat banklarining faoliyatini tartibga soluvchi muhim hujjatlardan biri hisoblanadi. Shuningdek, bank xizmatlari bo'yicha tijorat banklarining roli davlat tomonidan belgilangan normalar orqali yanada chuqur tartibga solinadi. Masalan, tijorat banklarining minimalist talablar va xizmatlar bo'yicha faoliyati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 2-iyulda ro'yxat raqami 3030 bilan tasdiqlangan "Bank xizmatlari iste'molchilari bilan o'zaro munosabatlarni amalga oshirishda tijorat banklarining faoliyatiga qo'yiladigan minimal talablar to'g'risida"gi nizom bilan belgilangan [3]. Bu hujjat tijorat banklarining mijozlar bilan ishlash jarayonlari, shaffoflik va xizmat sifati bo'yicha zarur standartlarni belgilaydi.

Bugungi kundagi global bank tizimi tajribasi shuni ko'rsatadiki, banklar iqtisodiyotning asosiy vositachilari bo'lib, ularning rolini kuchaytirish uchun huquqiy bazani takomillashtirish muhimdir. Bozor iqtisodiyotini mustahkamlash jarayonida tijorat banklari orqali olingan kreditlar hamda moliyaviy xizmatlar real sektor korxonalarining rivojlanishiga, aholi uchun qulay kredit va omonat sharoitlarini yaratishga yordam beradi [4]. Shu bilan tijorat banklari orqali pul bozorining samarali mexanizmi shakllanadi va u mamlakat iqtisodiyoti uchun keng imkoniyatlar ochadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Ushbu maqolada tijorat banklarining moliyaviy faoliyati va iqtisodiyotdagi o'rni tahlil qilinayotganda turli ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, statistik va moliyaviy ko'rsatkichlarni tahlil qilish uchun kvantitativ metod qo'llanildi, bunda banklarning jami aktivlari, kredit portfeli va depozitlar hajmi o'rganildi. Shu bilan birga, solishtirma tahlil metodi yordamida 2024 va 2025-yil ko'rsatkichlari orasidagi o'zgarishlar aniqlab olindi. Maqolada tijorat banklari faoliyatining iqtisodiyotga ta'sirini baholashda analitik metod ishlatilib, iqtisodiy jarayonlar va pul oqimlari o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilindi. Bundan tashqari, normativ-huquqiy hujjatlarni o'rganish orqali banklar faoliyatining qonuniy asoslari va prudensial talablar tahlil

qilindi. Shuningdek, sintetik metod orqali olingan ma'lumotlar yagona umumiy xulosaga keltirildi. Bu metodologik yondashuv maqolaga ilmiy asos bilan tahlil olib borish va aniq tavsiyalar ishlab chiqishga imkon yaratdi.

Tahlil va natijalar.

Tijorat banklarining moliyaviy faoliyatini aniqlashda eng muhim yondashuvlardan biri banklarning asosiy moliyaviy ko'rsatkichlari bo'yicha statistik ma'lumotlarni tahlil qilishdan iborat. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan e'lon qilingan 2024-yilning turli davrlaridagi ma'lumotlarga ko'ra, tijorat banklarining jami aktivlari 1-yanvar holatiga 652 157 mlrd so'mni tashkil etgan, shundan kreditlar bo'yicha ulushi 471 406 mlrd so'mni, omonatlarda esa jami 241 687 mlrd so'mni tashkil qilgan [5].

2024-yil 1-iyun holatiga kelib, jami aktivlar 686 191 mlrd so'mga yetgan, kreditlar bo'yicha ulushi 490 259 mlrd so'm, omonatlar bo'yicha esa 257 233 mlrd so'mni tashkil qilgan, bu o'sish banklarning resurs bazasining kengayishini ko'rsatadi. 2024-yil 1-oktabr holatiga esa mazkur ko'rsatkichlar yana oshib, jami aktivlar 738 721 mlrd so'mga, kreditlar 515 641 mlrd so'mga, omonatlar esa 286 947 mlrd so'mga yetganligi qayd etilgan. Bu raqamlar tijorat banklarining moliyaviy resurslarini vaqt o'tishi bilan samarali shakllantirib borayotganini, shuningdek, iqtisodiyotdagi talabni qondirish uchun zarur bo'lgan kredit resurslarini kengaytirayotganini ko'rsatadi. Ushbu statistik ko'rsatkichlar tijorat banklarining iqtisodiyotdagi o'rnini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, jami kredit portfelining o'sishi iqtisodiy faollikni qo'llab-quvvatlashni anglatadi, chunki korxonalar va tadbirkorlar tomonidan olingan kreditlar ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, ish o'rinlarini yaratish va eksport salohiyatini oshirishga yo'naltiriladi. Banklar tomonidan jamg'arilgan omonatlar esa bank tizimining likvidligini ta'minlaydi va bozorda pul mablag'larining barqaror aylanishini kafolatlaydi.

Bank aktivlarining o'sishi bilan birga, ularning tuzilishi ham e'tiborga loyiqdir. Davlat ulushi mavjud banklar jami aktyvlarning taxminan 67–68 %ini egallaydi, bu esa davlat sektori banklarining moliyaviy tizimdagi barqaror rolini ko'rsatadi.

Xususan, O'zmilliybank ulushi jami aktivlarda taxminan 19% atrofida bo'lib, kreditlar bo'yicha ulushi 21%ga yaqin, omonatlar bo'yicha esa 13–14%ni tashkil qilib, bank tizimidagi asosiy moliyaviy vositachilardan biri sanaladi. Tahlil davomida tijorat banklarining moliyaviy ko'rsatkichlariga asoslangan holda ularning samaradorligini baholash ham zarur. Banklar faoliyatidagi samaradorlik ko'rsatkichlaridan biri - kredit omonat nisbati, ya'ni banklar tomonidan jamg'arilgan omonatlarga nisbatan qanchalik miqdorda kreditlar berilganidir. 2024-yilning boshlanishida jami omonatlarning 471 406 mlrd so'mi kreditlar bilan ta'minlangan bo'lsa, bu nisbatan yuqori bo'lib, banklar resurslarini faol foydalanayotganligini ko'rsatadi. Keyinchalik 1-iyun holatiga bu nisbiy kesim ham mustahkamlanib, umumiy ko'rsatkichlar o'sdi, bu esa iqtisodiyotdagi talab bilan banklar faoliyati o'rtasidagi uzviy munosabatni aks ettiradi.

Tijorat banklari faoliyatining yana bir muhim jihati - investitsion faollikni qo'llab-quvvatlashdir [6]. Banklar uzoq muddatli kreditlar orqali turli investitsion loyihalarni moliyalashtiradi, shu jumladan infratuzilma, ishlab chiqarish texnologiyalari va eksport imkoniyatlarini rivojlantirishni ta'minlaydi. Ilmiy maqolalarda ta'kidlanishicha, tijorat banklarining investitsion faolligini ta'minlash masalalari majburiyatlar va risklar boshqaruvini ham o'z ichiga oladi, bu esa moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va uzoq muddatli o'sishga xizmat qiladi. Shuningdek, tijorat banklarining moliyaviy ko'rsatkichlarini statistik yondashuvlar orqali baholash bank raqobatbardoshligi va samaradorligini oshirish uchun muhim omildir. Banklar faoliyatidagi statistik tahlil metodlari, jumladan SWOT tahlili, bankning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga, imkoniyatlar va tahdidlarni aniqlashga xizmat qiladi, bu esa banklar boshqaruviga strategik qarorlar qabul qilishda yordam beradi.

Tahlil natijalariga ko'ra, tijorat banklari iqtisodiyotning turli tarmoqlarida pul oqimlarini yo'naltirish orqali iqtisodiy faollikni kengaytiradi va ichki bozorda moliyaviy stabillikni ta'minlaydi. Banklar tomonidan kreditlar bo'yicha resurslarni kengaytirish natijasida korxonalar ishlab chiqarish hajmini oshiradi, bu esa o'z

navbatida iqtisodiyotning umumiy barqaror o'sishiga xizmat qiladi. Bundan tashqari, banklar faoliyatining statistik asosda baholanishi moliyaviy risklarni kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish va bank kapitalining sifatini yaxshilashga yo'naltirilgan siyosatlarini ishlab chiqishga imkon beradi.

Muhokama.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, tijorat banklarining moliyaviy faoliyati 2025-yilda yana sezilarli darajada o'sishda davom etmoqda va bu ularning milliy iqtisodiyotdagi pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Masalan, 2025-yil 1-iyul holatiga tijorat banklarining jami aktivlari 852 195 mlrd so'mga yetgan bo'lib, unda kreditlar bo'yicha ulushi 575 245 mlrd so'mni tashkil etgan. Shu bilan birga, depozitlar hajmi ham 355 621 mlrd so'mga yetganligi qayd etilgan, bu esa aholi va korxonalar tomonidan bank tizimiga bo'lgan ishonchning oshayotganini ko'rsatadi. Ulardan davlat ulushi mavjud banklar jami aktivlarning 65 %ini, kredit portfelining 69 %ini va depozitlarining 52 %ini egallaydi, qolgan 35 % va 31 % hamda 48 % nodavlat banklar hissasiga to'g'ri keladi. Bu ko'rsatkichlar tijorat banklari resurslarining hajmi va strukturasi aks ettirib, ularning iqtisodiyotdagi rolini yanada yaqqol tasvirlaydi. Bu raqamlar bilan bog'liq muhokama tijorat banklarining iqtisodiyotdagi rolini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Birinchi navbatda, yuqori darajadagi jami aktivlar va ularga nisbatan kreditlar portfelining kengayishi real sektor korxonalariga qo'shimcha moliyaviy resurslar ajratilayotganini ko'rsatadi. Ya'ni banklar o'z kapitalini ko'proq jamg'arilgan omonatlar orqali kreditlash faoliyatiga yo'naltirmoqda, bu esa ishlab chiqarish, xizmatlar va boshqa iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Bu omil iqtisodiyotning barcha sektorlari bo'yicha pul oqimlarini rag'batlantiradi va real iqtisodiyotning barqaror o'sishiga turtki beradi. Shuningdek, banking tizimidagi depozitlarning o'sishi aholi va biznes tomonidan jamg'arilayotgan resurslarga banklar orqali bo'lgan ishonchning oshayotganini ifodalaydi. Bu depozitlar jamg'armalari banklarga uzoq muddatli investitsion kreditlar berish hamda murakkab moliyaviy instrumentlarni moliyalashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, omonat resurslarining barqarorligi

banklarni likvidlik bo'yicha xavfsiz holatda saqlaydi va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Biroq, banklar faoliyatida yuzaga kelayotgan ba'zi moliyaviy risklar ham mavzuga oid muhokamada e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Xususan, tijorat banklarining kredit portfeli o'sayotgan bo'lsa ham, muammoli kreditlar darajasi risklarni boshqarish jarayonida doimiy e'tiborni talab qiladi. Hisob palatasi ma'lumotlariga ko'ra, tijorat banklarida muammoli kredit qarzdorliklari bilan bog'liq masalalar masofaviy auditdan o'tkazilib, ayrim banklarda bu ko'rsatkichlar o'sib borayotgani aniqlandi. Bunday holatlar bank tizimining barqarorligini saqlashda muhim choralarni ko'rishni talab qiladi, chunki kredit sifatining pasayishi bankning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Yana bir muhim jihat - tijorat banklarining iqtisodiyotdagi roli keng ko'lamli xizmatlar bilan cheklanmagan. Banklar nafaqat kreditlash va depozitlarni jalb qilish orqali iqtisodiyotga kapital oqimini ta'minlaydi, balki to'lov xizmatlari, elektron bank xizmatlari, xalqaro moliyaviy aloqalar va investitsion yo'nalishlarni ham faol qo'llab-quvvatlaydi. Bu xizmatlar bank tizimini innovatsion yo'nalishlarda rivojlantirishni rag'batlantiradi va banklar orqali bozorlararo pul oqimlarini optimallashtiradi. Shu bilan banklar nafaqat ichki, balki chet el bozorlarida ham o'z faoliyatini kengaytirish imkonini topmoqda, bu esa xalqaro miqyosda iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshiradi. Shu bilan birga, tijorat banklarining iqtisodiyotga ijobiy ta'sirini yanada oshirish uchun ularning samaradorligini baholash va takomillashtirish bo'yicha normativ choralar muhim ahamiyat kasb etadi. Banklar faoliyatiga oid qonun normalari, shu jumladan prudensial talablar, kredit risklarini boshqarish standartlari va mijozlar bilan munosabatlar bo'yicha minimal talablar tizimi banklar faoliyatining shaffofligi va barqarorligini ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi. Agar bu me'yorlar takomillashtirib borilsa, banklar moliyaviy tizimning ishonchliligi va resurslarni iqtisodiyotning ustuvor sohalariga effektiv yo'naltirish salohiyatini oshiradi.

Xulosa va takliflar.

Tahlil va muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, tijorat banklari O'zbekiston iqtisodiyotining asosiy moliyaviy vositachilari sifatida faoliyat yuritmoqda. 2025-yil

holatiga banklar jami aktivlari 852 195 mlrd so‘mga yetib, kreditlar bo‘yicha ulushi 575 245 mlrd so‘mni tashkil qilmoqda, depozitlar hajmi esa 355 621 mlrd so‘mga yetgan. Bu raqamlar bank tizimining resurslarni samarali jalb qilish va iqtisodiyotga yo‘naltirish salohiyatini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, davlat ulushi mavjud banklar jami aktivlarning 65 %, kredit portfelining 69 % va depozitlarining 52 %ini egallab, moliyaviy barqarorlikni ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Banklar faoliyati iqtisodiyotning turli sohalarini qo‘llab-quvvatlaydi. Kredit resurslari korxonalar va tadbirkorlik subyektlariga ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, ish o‘rinlarini yaratish, innovatsion loyihalarni amalga oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, depozitlar hajmining o‘sishi bank tizimining likvidligini mustahkamlash va moliyaviy risklarni kamaytirishga yordam beradi. Bu jarayon milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sish sur‘atlarini ta‘minlashda muhim omil hisoblanadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, banklarning moliyaviy faoliyatidagi samaradorlik va barqarorlik ularning risklarni boshqarish tizimiga bog‘liq. Ba‘zi banklarda muammoli kreditlar darajasi o‘sishi kuzatilmoqda, bu esa prudensial nazorat choralarini kuchaytirishni talab qiladi. Shu sababli banklar faoliyatini yanada shaffof va barqaror qilish uchun moliyaviy monitoring, risklarni aniqlash va ularni boshqarish tizimi takomillashtirilishi lozim.

Tijorat banklarining raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiyotga ko‘proq ijobiy ta‘sir ko‘rsatish maqsadida quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

1. Banklar kredit portfelini diversifikatsiya qilish orqali muammoli qarzdorlik riskini kamaytirishi va real sektor korxonalari faoliyatini qo‘llab-quvvatlashi zarur.
2. Banklar faoliyatida shaffoflikni oshirish va prudensial talablarni bajarish orqali risklarni aniqlash va ularni boshqarish tizimini mustahkamlash muhimdir.
3. Elektron bank xizmatlari, onlayn to‘lovlar va investitsion mahsulotlarni kengaytirish orqali mijozlar ehtiyojini qondirish va bank raqobatbardoshligini oshirish mumkin.

4. Banklar jalb qilgan depozit mablag'larini iqtisodiyotning ustuvor sohalariga, jumladan, ishlab chiqarish va eksport salohiyatini rivojlantirishga yo'naltirishi tavsiya etiladi.

5. Tijorat banklari xalqaro moliyaviy bozorlarda faoliyatini kengaytirib, milliy iqtisodiyotga qo'shimcha resurslar jalb qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklarining moliyaviy faoliyati va ularning iqtisodiyotdagi roli juda katta. Ular orqali pul oqimlarini tartibga solish, kreditlash va investitsiyalarni moliyalashtirish imkoniyati milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlaydi, real sektor faoliyatini rivojlantiradi va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlaydi. Tavsiyalar amalga oshirilsa, banklar tizimining samaradorligi oshadi va ularning iqtisodiyotga ijobiy ta'siri yanada kuchayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 05.11.2019 yildagi O'RQ-580-son.
2. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 11.11.2019 yildagi O'RQ-582-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining qarori, 02.07.2018 yilda ro'yxatdan o'tgan, ro'yxat raqami 3030.
4. Z.Mamadiyarov, A.Norov, O'.Haydarov. Bank ishi va moliya asoslari. Darslik -T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi", 2021-240 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari. www.cbu.uz
6. Abdullayeva Sh.Z , Bank ishi. Darslik – T.: "Iqtisod-Moliya" nashriyoti . 2010-215 b.